

УКРАЇНА І ПОЛЬЩА: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ

Володимир Парацій

БЕРЕЖАНЩИНА У ПРОЯВАХ ПОЛЬСЬКО-КОЗАЦЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ СЕР. XVII – ПОЧ. XVIII СТ.

Державний історико-архітектурний заповідник у м. Бережани

Бережанщина в польсько-козацькому протистоянні сер. XVII – поч. XVIII ст. була на просторових околицях окремих процесів цієї воєнної динаміки. Але й периферійна роль краю у визначальних історичних подіях не применшувала її позитивної значимості.

Тоталізація історичних подій, спрямована на досягнення змісту історії-аналізу (що складало, наприклад, концептуальну схему французької історичної школи «Анналів»), при всій своїй геніальності була явищем кризовим, оскільки втрачався важливий чинник історичного пізнання – факт. А він є тим важливим посиленням, яке у зіставленні з іншими дозволяє аналізувати подію, формуючи цілісний погляд. І при цьому обставини аналізу є реалістичними та раціональними, тому що вони впливають з реалістичної інформації. Тому цілісна історична подія – константа концептуальної сциєнтичності – завжди розбивається на окремі усукупнені фрагменти (на основі територіальних, хронологічних чи прагматичних обмежень), що розкриваються у всіх своїх глибинних позитивістських проявах. Щодо них доцільним залишається традиційний наративний і дескриптивний методологічно-дослідницький підхід, адже тут розкриваються першооснови семіотичних напрямків історичного обґрунтування – єдиного позитивного шляху до тотального історичного осмислення. Такий первинний фактологічний чинник, обмежений конкретним історично-просторовим ареалом (але разом з тим, відобразник надзвичайно проблемних політичних обставин європейського Середньовіччя і, відповідно, складних питань сучасної медієвістики), закладено і в запропонованій нами темі. Вона дозволяє побачити як відображається прагматично-масштабний і хронологічно довготривалий історичний процес у подіях на обмеженому просторовому ареалі.

Українсько-польське протистояння (і його частина – польсько-козацьке) витворило своєрідну історичну традицію, наслідки якої осмислюються вже в часи політичного (міжнаціонального та міждержавного) сьогодення. Воно було довготривалим, динамічним, трагічним і майже постійно (прямо чи приховано) ворожим, що відображало результат політичної конкуренції етносів (націй)-сусідів. А ще Бісмарк застерігав, що таке сусідство мало коли породжує дружбу чи тривале компромісне взаєморозуміння. Цього позитиву фактично не було у конкретних міжетнічних відносинах, які особливо динамізувалися (до рівня польсько-козацьких мілітарних зіткнень) протягом XVI – XVIII ст. І майже кожен український етнічний регіон більшою чи меншою мірою був яскравим свідком цього протистояння. Не винятком була й Бережанщина, особливо в період сер. XVII – поч. XVIII ст.

Потрібно зауважити, що цей географічний термін для визначеного хронологічного періоду (і понад століття раніше) доволі умовний, пов'язаний з власністю магнатського роду Сенявських, з їхнім окремим господарським ключем. Але приватновласницькі інтереси цієї родини були набагато обширніші і як власників землі, і як господарів замків. Прикладів можна назвати багато. Навіть віддалений від Бережан Меджибіж є «...кам'яним замком Сенявських» (згідно з інформацією посладо запорожців від німецького імператора Рудольфа II у 1594 р. Еріка Лясоти, зафіксованою під час його повернення з Січі) [13, 60]. Більш ніж через століття після вищезгаданого повідомлення містечку Зіньків визначено як фортецю, що «належить Сенявським» (так ототожнює її датський посол Юль Юст, який у 1709-1712 рр. був у Росії, а в 1711 р. переїжджав через українські землі) [13, 148-149]. Тому, виходячи із специфіки Бережанського господарського ключа як одного з перших приватних володінь Сенявських та Бережанського замкового комплексу (зведеного за ініціативи коронного гетьмана Миколи Сенявського і впродовж 172 років – головної резиденції цього роду), ми можемо аналізувати частину цілісної пізнавально-дослідницької проблеми в контексті збереженого традиційного геохронологічного принципу (особливо коли викристалізуються події щодо окремих населених пунктів та земель в межах сучасної адміністративно-територіальної одиниці). Але водночас потрібно пізнавати проблему політично значимих дій польсько-козацького протистояння і через окремих представників родини Сенявських за межами визначеного регіону (за

умови, що вони фрагментарно пов'язані з Бережанами хоча б за статичним чинником). Дотримуючись таких визначених методичних схем, ми й досліджуватимемо та осмислюватимемо окремий аспект цілісної історико-політичної ситуації.

Восени 1648 р. козацькі війська Богдана Хмельницького здійснюють масований похід на Львів і Замостя двома напрямками. Головний: Збараж – Тернопіль – Зборів – Глиняни – Львів, один з допоміжних: Тереховля – Рогатин [7, 94]. Вони ніби ножицями охоплювали територію Бережанщини. У другій половині вересня окремі козацькі загони розсилаються в різні регіони Волині та Галичини із завойовницькою метою [14, 72]. Один з таких загонів (полків) під командуванням Максима Кривоноса при допомозі прихильників з місцевого населення зумів захопити Бережанський замковий комплекс і місто. Знищено було й інші найближчі замки Сенявських, наприклад Конюхи [2, 11; 24, 89]. Зрозуміло, в результаті цих руйнацій великих матеріальних втрат зазнали й місцеві мешканці, що підтверджується й збереженою архівною документацією. Так, у матеріалах Львівського гродського суду міститься заява Бережанських міщан від 17 травня 1649 р. про завдані їм шкоди під час бойових дій восени попереднього року [16, 285].

У деяких сусідніх галицьких містах, наприклад в Рогатині (один з проміжних центрів походу війська Богдана Хмельницького на Львів), тривалий час залишалися козацькі залоги [15, 40]. А в недалеких від Бережан околицях (в районі Зборова) тоді ж розгорталися активні антипольські народні виступи. Справу одного з її керівників, місцевого жителя Грицька Турчиняка, розглядали навіть у Тереховлянському суді, де під час катування він видав своїх співників [6, 6-7]. Ці факти – як прямі, так й дотичні – яскраво підтверджують мілітарну динаміку козацько-польського протистояння 1648 р. на землях західного Тернопілля (зокрема в адміністративному ареалі сучасної Бережанщини).

Але вже вдруге – у липні 1649 р. – Бережанський замок витримав облогу козацьких військ, хоч жорстокі бої відбувалися в межах населеного пункту [2, 11]. Не слід також забувати про те, що козацько-польські бойові дії 1649 р., як своєрідна мілітарна домінанта першого етапу Визвольної війни, розгорталися на північ-північний схід від власне бережанських земель. Це, безсумнівно, накладало на них (і на місцеве населення) свій військово-динамічний відбиток.

На етапі 1648-1649 рр. польсько-козацької війни активну участь у ній брав один з представників родини Сенявських, власників Бережанського господарського ключа, Гієронім-Адам – писар польний коронний, староста львівський. З 20-х рр. він – постійний учасник польських військових походів. В бою під Корсунем 26 травня 1648 р. потрапив у татарський полон, але *«Тугай-бей відпустив його через те, що колись так зробив (для Тугай-бея. – В.П.) батько бранця»*. Гієронім-Адам повертається до війська, стає учасником нових польсько-козацьких мілітарних зіткнень: Пилявецької битви (серпень 1648 р.), під час облоги Збаража (1 липня – 17 серпня 1649 р.). *«Але труднощі військові підірвали його здоров'я і після зняття облоги його ледь живого перевезли до Бережан, де по довгій хворобі завершив своє життя на поч. 1650 р., маючи 28 років від народження»* [24, 68].

Місто Бережани було понищене козацько-татарськими загонами в 1651 р. [24, 89-90]. Але місцевий замок витримав облогу. У цей час воєнно-політичний динамізм посилювався для Бережанщини ще й тим, що наприкінці травня 1651 р. Богдан Хмельницький розташував свій гетьманський табір під Зборовом і стояв тут більше тижня [6, 14-15]. А 26 серпня 1655 р. українські-російські війська під командуванням знову ж Богдана Хмельницького, захопивши Скалу-Подільську, через Язлівець (зайняли 1 вересня) та Чортків (5 вересня) [14, 208] направилися в бік Львова. На їхньому шляху восени 1655 р. з'явилися і Бережани [2, 12]. Місто було зруйноване, але знову ж місцевий замковий комплекс, родинна резиденція Сенявських, зумів ефектно протиставити свої фортифікаційні можливості ворожим нападам [24, 89-90].

Восени 1666 р. козацькі війська під керівництвом П. Дорошенка з 30-тисячною татарською ордою нападають на західноукраїнські (подільські) землі. На поч. жовтня 1667 р. 24 тис. козаків, загін турецьких яничарів і декілька десятків татар оточили в околицях Підгаєць 15-тисячне польське військо під командуванням майбутнього короля Речі Посполитої Яна Собеського. І лише чудесне посднання обставин врятувало поляків: кошовий отаман запорожців Іван Сірко напав на Крим, внаслідок чого частина татар з Підгаєць повернула додому, а їх провідник Керім-Гірей розпочав сепаратні переговори з Яном Собеським. Зрештою, на переговори та на підписання 19 жовтня угоди змушений був погодитись і сам український гетьман [9, 136-137].

Ці події мали своє дотичне відображення на Бережанських територіальних просторах. Містечко Нараїв (15 км. на північ від Бережан) ще 1666 р. було знищене козацько-татарськими загонами після того, як у цій місцевості вони розгромили 23 польські військові хоругви (6 тис. війська), очолюваних Себастьяном Маховським [21, 8]. А вже власне під час Підгаєцької кампанії Ян Собеський відправив у бік Бережан декілька польських військових загонів під командуванням Габрієля Сільницького; між містом і Нарасвом вони знищили татарський загін, кількістю понад 1500 осіб [24, 92]. Також і костьол в с. Біще (майже 10 км. на північ від Бережан) в 1666-1667 рр. *«під час нападів козацьких слугував для залоги оборонною твердинею»* [22, 4]. І знову невдалою, як і в попередні роки, для козацько-татарських загонів часів «воєн підгаєцьких» була облога Бережанського замкового комплексу [20, 62].

Завдяки своїм фортифікаційним властивостям, що підтверджувалося воєнними подіями 1640-1660-х рр., Бережанський замок в польській історіографії кін. XIX-XX ст. (незалежно від її ідеологічного спрямування) *«слушно віднесено до найкращих і найоборонніших на Русі. Охороняючи навколишню людність, мужньо витримував напади татарських чамбулів, козацькі облоги...»* [18, 264; 19, 69]. Особливо звертають увагу на те, що *«в 1648, 1655 і 1667 рр. замок чинив опір військам козацьким»* [18, 264; 25, 167]. Одним з небагатьох обороноздатних під час козацьких облог 1648 та 1655 рр. називає Олександр Чоловський цей якісний оборонно-житловий комплекс [19, 69; 20, 62]. Ці думки слугують органічним доповненням до показника рівня напруги воєнного польсько-козацького протистояння на локальних просторах географічного Опілля, в межах якого були й адміністративні землі сучасної Бережанщини.

Події та наслідки польсько-козацьких зіткнень на землях Бережанщини є важливими обставинами у спогадах сучасників. Серед них можна виділити свідчення французького мандрівника та таємного урядового представника Ульріха фон Вердума, який, подорожуючи польськими землями, з 29 листопада по 1 грудня 1671 р. перебував у Бережанах. Він фіксує, що *«мешкає тут близько 500 родин і поміж ними певно 100 єврейських. Місцевість не спустошена, незважаючи на перебування навколо татар і козаків. Навколишні природні та фортифікаційні умови, а також войовничість мешканців боронили місто навіть за часів облоги Підгаєць. Козаки*

захопили замок, але місто не знищили. В замку було понищено інтер'єр, пограбовано багато коштовних меблів» [23, 161-161; 27, 753-754]. Вважаємо, що це об'ємне та інформаційно насичене повідомлення потребує деякого уточнення. Передусім про перебування козаків, які нібито захопили замок. Це не відповідає дійсності. Бої під Підгайцями, про які згадує мандрівник – це, швидше за все, події 1667 р. Але, незалежно від рівня правдоподібності в поданні подій, вони визнаються для регіону як політично та комунально домінантні.

Бережанські околиці стають об'єктами значної воєнної активізації в часи польсько-турецького протистояння 1675-1676 рр., але вже без участі козацьких військових сил [26, 388-391, 397-398]. А місцевий замковий комплекс знову виділяється своєю надзвичайно якісною обороноздатністю та фортифікаційною спроможністю.

Наступний етап історичної прив'язки польсько-козацьких зіткнень до Бережанщини переноситься на поч. XVIII ст. І пов'язаний він не так з територіальною локалізацією історичних подій, як з особою останнього власника Бережанського господарського ключа (і замкового комплексу) з родини Сенявських – Адамом-Миколою. Він був доволі знаковою особистістю, визнаним політичним діячем (особливо яскравий як політичний авантюрист), при якому Бережанський замок досягнув свого апогею фортифікаційної та мистецької еволюції, а також отримував визначальну (інколи навіть політико-семіотичну) історичну значимість. Це була, на думку В.Антоновича, *«честолюбива, жадібна до влади і грошей, талановита у складанні інтриг»* людина [1, 340]. Все назване вище (авантюризм особиста й історичність геопросторова) проявилось в конкретних подіях 1702-1703 рр.

Козацькі повстання на правобережній Київщині під проводом З.Іскри, С.Палія, С.Самуся та А.Абазина спричинили, крім політичної дестабілізації, ще й своєрідне розшарування магнатських родин у поглядах на домінантність зовнішньої (від шведів) чи внутрішньої (від козаків) небезпеки. Більшість з шляхти обвинуватила великого коронного гетьмана Любомирського в захисті правобережного козацтва, хоч він пролонував лише перенести акцент сприйняття більшої небезпеки на шведську агресію. Любомирського змушують відмовитися від керівництва антикозацьким походом на користь польного гетьмана (отримав це звання у травні 1702 р.) Адама Сенявського, який уже сам набивався на командування.

З метою якнайшвидшого підтвердження власної воєнної спроможності останній вважав за краще воювати з козацько-селянськими масами, аніж з добре оснащеною та професійно організованою шведською армією [1, 340]. У грудні 1702 р. Адама Сенявського призначили головнокомандувачем. Він негайно видав універсал, в якому закликав усі надані в його розпорядження війська збиратися до табору під Бережанами. Протягом грудня 1702 – першої половини січня 1703 рр. було зібрано численні військові з'єднання, які складалися не тільки з коронних, але й надвірних хоругв [1, 340-341; 5, 287]. З середини січня розпочався давно організовуваний та очікуваний антикозацький похід на подільські землі, а в лютому – у межі Брацлавщини. Тут польські війська розгромили козацько-селянські загони Андрія Абазина і захопили Ладижин [1, 341-342; 12, 62]. Але Адам-Микола Сенявський не ризикує вести прямі воєнні дії проти досвідчених та організованих козацьких загонів Захара Іскри, Самійла Самуся та Семена Палія, не наважується захопити й один з центрів їхньої дислокації – Білу Церкву [1, 341-342, 345; 3, 376; 4, 275; 12, 62]. Він швидше надіється на досягнення позитивного результату хитрими дипломатичними ходами. Так, упродовж 1703 р. постійно надсилає І. Мазепі «переконання» збройно знищити загони найзначнішого повстанського керівника – фастівського полковника Семена Палія [8, 142]. Водночас через російського посла Й. Паткуля, що переїжджав з Відня до Москви, звертається до правобережного козацького ватажка з пропозиціями щодо примирення з Польщею. Ця місія, правда, завершилася невдачею [12, 62]. Тоді Адам Сенявський починає повторювати стратегічні ідеї Любомирського, трактуючи перевагу шведської небезпеки над козацькою, через що оголошує похід завершеним. У березні 1704 р. польські війська направляє до Львова та на територію власне етнічної Польщі [1, 345], таким чином вдало маскуючи фактичну поразку.

Похід козацьких військ під керівництвом Івана Мазепи на західноукраїнські землі перетворює їх на зону значної політичної активізації першого періоду європейської Північної війни. Значні події відбуваються на територіях, дотичних до Бережанського краю. Зокрема, в першій половині серпня 1705 р. козацьке військо перебувало у Зборові – в маєтностях Олександра Собеського. Тут гетьман наказав своїм загонам вести себе скромніше, ніж у володіннях Потоцьких та інших ворогів польського короля Августа II – ставленика російського царя Петра I [6, 16; 8, 161; 11, 273].

Незважаючи на локальний зміст цього походу, він був частиною великої політичної комбінації, «виклик» (поняття, етимологізоване Арнольдом Тойнбі) якої накладав свою специфіку на місцеві міжшляхетські політичні відносини. Відносини, які мали своє локальне відображення в наступні декілька років і були органічним тактичним відтворенням більш загальної (коаліційної) політичної стратегії.

У квітні 1707 р. російський цар викликає І. Мазепу з військом до Жовкви [8, 178]. Ймовірно, направляючись туди, український гетьман міг деякий час перебувати у Бережанах (власне у Бережанському замковому комплексі в Адама-Миколи Сенявського). А в Жовкві відбувається подія, що, безумовно, послугувала однією з формальних причин його відходу від Петра І. Московський цар (через Меншикова в обхід Мазепи) наказує компанійському полковнику Танському виступити з цього міста у розпорядження коронного гетьмана Адама Сенявського [8, 179-182; 11, 278]. Це спричинило негативну реакцію в Івана Мазепи, але нічого змінити він не зміг [8, 179]. А власник Бережанського замкового комплексу і місцевого господарського ключа як спільник Петра І посилює свої воєнні (і впливові) можливості за рахунок козацького війська. Подальші обставини політичної активізації, хоч і втягують у свій процес великого коронного гетьмана (особливо в період дипломатичного протистояння та воєнних зіткнень 1711-1712 рр.), але вже не мають прямої дотичності до його Бережанських маєностей і взагалі до земель сучасної адміністративно-територіальної Бережанщини.

Наступні обставини, які вводять Бережанщину і м. Бережани в новий епіцентр польсько-козацького зіткнення, базованого, правда, на домінуючих російських антикозацьких чинниках, безпосередньо пов'язані також і з особистістю еміграційного українського гетьмана Пилипа Орлика. У жовтні 1720 р. він виїжджає з Швеції та здійснює поїздки європейськими країнами з метою створення в перспективі антиросійської коаліції (власне Швеція, Туреччина, Польща, Крим і підлеглі орди). Під час мандрівки гетьман досконало описує свій маршрут у «подорожньому діарії», що дозволяє прослідкувати географію його переміщень. Так, 17 лютого 1722 р. Пилип Орлик змушений таємно (через полювання російських шпигунів) покинути Краків і рушити до Туреччини. Зупиняється гетьман у Хотині, де був фактично затриманий місцевим пашею. Пізніше султан поселив його

на 12 років у Салоніках [10, 69], фактично виключивши з європейської політики, зокрема з антиросійської діяльності.

Ще під час переїзду з Кракова до Хотина в середині березня Пилип Орлик та його спільники таємно перебували в маєностях Адама-Миколи Сенявського – у Ходорові та Бурштині [10, 86], тобто в безпосередній близькості від сучасної адміністративної Бережанщини. А вже пізніше (під час перебування в Хотині), як згадує сам гетьман-емігрант, у неділю 26 квітня 1722 р. до нього дійшла інформація, що його зв'язкового і генерального писаря Федора Нахимовського було захоплено з наказу Адама-Миколи Сенявського. Коронний гетьман перевіз полоненого у Бережани, де той і сидить під вартою, *«...про нього начебто мав писати пан Сенявський до короля... питаючи, що має з ним чинити, але ще на те не дістав жодної відповіді»* [10, 95]. Відомо, що Ф. Нахимовському вдалося звільнитися з полону, бо в листі запорожців до графа Вейсбаха, відправленому в 1733 р., про нього згадують як про посла до кримського хана від короля Станіслава Лещинського [17, 364]. А подальші прояви політичних відносин нівелюють звичні форми прямого козацько-польського протистояння, в результаті чого західноукраїнські (зокрема й східногалицькі) землі втрачають свою відповідну воєнну значущість і майже випадають з цієї ситуаційної історичної канви. Зрозуміло, «позаісторичною» в цій сфері стає і Бережанщина як окремий регіон.

Бережанщина в польсько-козацькому протистоянні сер. XVII – поч. XVIII ст., безумовно, була на просторових околицях окремих процесів цієї воєнної динаміки, породженої ворожістю хлопа до пана, духу демократичного до духу аристократичного. Але й периферійна роль краю у визначальних історичних подіях не применшувала її позитивної значимості. А з погляду історичного краєзнавства (яке позбавлене класифікації фактів на більш чи менш «історичні») представлена проблема є беззаперечно цікавою як важлива цеглина в закладці розуміння минулого окремого географічного або адміністративно-територіального регіону.

Література

1. Антонович В. Последние времена казачества на правой стороне Днепра // Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995.
2. Герета І. Бережани: Історико-краєзнавчий нарис. – Львів, 1989.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990.

4. Грушевський М. Очерки истории украинского народа. – К., 1997.
5. Історія Української РСР. – К., 1977. – Т. 2.
6. Крип'якевич І. Коротка історія Зборова до початку XIX віку / Наш рідний край. Історично-краєзнавча книгозбірня. – Львів, 1929. – Рік 1. – Ч. 5.
7. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990.
8. Костомаров Н. Мазепа. – М., 1992.
9. Мельгик А. Боротьба за українську державність (XVII ст.). – К., 1995.
10. Орлик П. Маніфест. Листи. Подорожній діарій // Хроніка – 2000. – 1993. – № 3-4 (5-6).
11. Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003.
12. Сергієнко Г. Семен Палій (до 250-річчя з дня смерті) // Український історичний журнал. – 1960. – № 1.
13. Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992.
14. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. – К., 1994.
15. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). – Львів, 1993.
16. Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 399.
17. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1992. – Т. 3.
18. Aftanazi R. Dzieje rezydencji na dawnich kresach Rzeczypospolitej. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1996. – Т. 7.
19. Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi galickiej // Teka konserwatorska. – Łwów, 1892.
20. Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego. – Tarnopól, 1926.
21. Głos brzeski. – 1933. – № 9.
22. Głos brzeski. – 1935. – № 18.
23. Liske X. Cudzoziemcy w Polsce. – Łwów, 1862.
24. Maciszewski M. Brzeżany w czasach Rzeczypospolitej polskiej. – Brody, 1911.
25. Polak T. Zamki na kresach. – Warszawa, 1997.
26. Polskie tradycje wojskowe. – Warszawa, 1990. – Т. 1.
27. Przewodnik naukowy i literacki. – Łwów, 1876. – Rocz. 4.